

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.141>
УДК 930.1(330:477)“Драгоманов”

Анастасія ШЕВЧЕНКО

докторка філософії, старша наукова співробітниця,
Швейцарський національний науковий фонд,
Лозаннський університет (Лозанна, Швейцарія)
anastasiia.shevchenko@unil.ch
<https://orcid.org/0000-0001-9227-3978>

Олексій ЯСЬ

доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України,
провідний науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
alexuys@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

ПОСТУП ЯК СВІТОГЛЯДНА МАКСИМА: ЄВРОПЕЙСЬКА ПОДОРОЖ 1870—1873 рр. В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ БІОГРАФІЇ М. ДРАГОМАНОВА*

Мета — висвітлити та проаналізувати наукові, політичні, культурні, соціальні впливи, обставини й перебіг мандрівної історії М. Драгоманова у світлі його становлення як інтелектуала. **Методологія** дослідження спирається на поєднання аналітичних, компаративних і типологічних стратегій із репрезентацією М. Драгоманова як історика, громадського діяча та політичного мислителя. Розвідка побудована як сполучення і заразом нюансування кількох ракурсів і пло-

* Стаття підготовлена в рамках швейцарсько-українського проекту «Михайло Драгоманов: Швейцарія на українській інтелектуальній мапі Європи» (Лозаннський університет, Інститут історії України НАН України), який фінансується Швейцарським національним науковим фондом.

Цитування: Шевченко А., Ясь О. Поступ як світоглядна максима: європейська подорож 1870—1873 рр. в інтелектуальній біографії М. Драгоманова. *Український історичний журнал*. 2025. № 4 (583). С. 141—164. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.141>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 4 (583)

щин інтелектуальної біографії науковця. Висвітлюються основні колізії його мандрівки 1870—1873 рр., аналізується концепція поступу М. Драгоманова та його візія реформування / модернізації Російської імперії. Розглядаються його зацікавлення місцевими самоврядуваннями і провінційними літературами у Франції, Німеччині, Італії, Австро-Угорщині. Показано, що концепція поступу М. Драгоманова постанала в душі культурних патернів позитивізму, зокрема ідей пізньопросвітницького раціоналізму, космополітизму й гуманізму. **Наукова новизна.** З'ясовано, що візія М. Драгоманова щодо реформування Російської імперії спиралася на його концепцію поступу як соціальної, культурної та політичної еволюції. Ця візія передбачала політичну лібералізацію, державну децентралізацію, організацію місцевого самоврядування, справедливого судочинства, народної освіти за найкращими європейськими взірцями. **Висновки.** Мандрівна історія М. Драгоманова причинилась як до важливих світоглядних та інтелектуальних зрушень, так й усвідомлення можливого повороту його життєвого сценарію — політичної еміграції з Російської імперії. Відзначено, що політична концептуалізація М. Драгоманова акумулювала різні візії, зокрема О. Герцена, П.-Ж. Прудона, А. де Токвіля, Е. де Лабуле та ін. Обстоюється думка, що саме європейські рефлексії науковця спричинилися до формування його ідеалу державного устрою, котрому якнайкраще відповідала модель швейцарського федералізму, меншою мірою — конституційні системи Британської імперії та США.

Ключові слова: М. Драгоманов, інтелектуальна біографія, позитивізм, космополітизм, гуманізм, концепції суспільного поступу, модернізація, централізм, децентралізм, федералізм, літературний автономізм, українство, Стара громада, Європа, Швейцарія, Цюрих.

Європейський інтелектуал 1860 — початку 1870-х рр. був свідком й очевидцем істотного зсуву державно-політичного ландшафту. Два великі національні та разом монархічні проекти увінчалися постанням нових держав на політичній мапі Старого світу — об'єднаних Німеччини й Італії. Рісорджименто виплекало Італійське королівство, а серія переможних прусських воєн — Німецьку імперію. Ці метаморфози державної палітри континенту збіглися з поширенням оновлених політичних доктрин як передвісників масових ідеологій, передусім соціалізму та лібералізму. Кожна з них пропонувала оновлення світу в розмаїтих змаганнях за політичну свободу, соціальну, економічну, культурну, освітню, мовну, а почасти навіть гендерну емансипацію. Тож доба імперій, націй і національних відроджень чимдалі сильніше змінювалася, призвичаювалася до нових історичних акторів — партій, великих соціальних спільнот, яких тодішня політична традиція нарекла класами.

Європа останньої третини ХІХ ст. була обширом різючих державно-політичних, соціо- й етнокультурних контрастів. Вони немовби увиразнювалися неоднозначними потугами суспільної модернізації, котрі нині доволі часто маркуються як вторинні, запізнілі, навздогінні чи паліативні за своїми наслідками. Наприклад, британський історик Е. Гобсбаум називав Російську імперію останнім бастионом кріпосного господарства в Європі. Він обстоював думку, що реформа 1861 р. так і не спричинила модернізацію сільського господарства, хоч і перетворила цю державу на одного з найбільших світових експортерів збіжжя [1, с. 292—293].

Недаремно перетворення 1861 р. в Російській імперії чи Груднева конституція 1867 р. в Австро-Угорщині генерували розмаїті суспільні сподівання, очікування, візії, потрактування. Ці масштабні зміни формували складну авансцену політичного, культурного, соціального буття багатьох інтелектуалів як панівних, так й інших

націй у конкурентних проектах. Тим паче, що політичні концепції соціалістичного та ліберального спрямування на теренах Східної Європи мали тенденцію не до зближення, а до диференціації й розмежування.

Особливо заплутаними, суперечливими були політичні, соціо- та етнокультурні підмостки українського проекту, котрий на той час представляли діячі Старої громади. Тодішнє українство було поділене не тільки кордонами двох імперій, а й відмінними політичними, національними, соціальними, культурними середовищами буття та їх багатоманітними впливами. Тож гострота суспільно-політичних і громадсько-культурних контрастів формувала як нові обрії життєвих сценаріїв українських діячів, так і політичних практик, стратегій, пов'язаних із можливостями й перспективами еміграції на зорі ери масових ідеологій.

В українській інтелектуальній історії XIX ст. знакова роль піонера-емігранта та політичного мислителя випала М. Драгоманову. Недаремно О. Пріцак і Дж. Решетар навіть трималися думки про женеvський період чи окрему стадію (1870—1880-ті рр.) українського національного руху, котру ототожнювали саме з еміграційною добою М. Драгоманова [2, с. 252—253].

Сучасні дослідники розглядають М. Драгоманова як найвпливовішого українського діяча другої половини XIX ст., який створив поступову ідеологію. Вважають, що ця ідеологія домінувала в політичному українстві до Першої світової війни й революційних потрясінь 1917 р. [3, с. 86—94]. Водночас йому слушно відводять роль сміливого ревізіоніста культу Т. Шевченка [4, с. 211], а в багатьох аспектах — провідних орієнтирів українського проекту кінця XIX ст.

Утім, еміграція не тільки висувала на перший план політичні та життєві практики, обмежені чи зовсім заборонені в імперії Романових, а й спонукала до адаптації вигнанців у чужомовних та інокультурних середовищах. У певному сенсі еміграція формувала своєрідний стиль життя, котрий дозволяв не тільки засвоїти політичні, культурні, соціальні ідеї, а й відкрити та досягнути інший світ.

Отож женеvська доба (1876—1889 рр.) М. Драгоманова не тільки відіграла особливу роль завдяки новим політичним практикам і стратегіям, а й стала першорядним каналом трансферу на українські терени модерних політичних ідей, пізнавальних патернів, культурних і соціальних концептів.

Тут уповні логічно постає щонайменше кілька питань. Чому ця роль випала саме М. Драгоманову? Чи стала вона вислідом гри подієвої історії, котра в якийсь момент вирвала цю постать зі звичного річища фахових і життєвих сценаріїв його сучасників? Чи, навпаки, еміграція науковця у своєрідний спосіб відобразила найважливіші метаморфози українського проекту пореформеної доби (коли взяти до уваги схожі повороти в біографіях і світоглядах М. Зібера, С. Подолинського, Ф. Вовка й інших діячів)?

Ця стаття присвячена одному із ключових періодів інтелектуальної біографії М. Драгоманова — європейській мандрівній історії 1870—1873 рр., яку в багатьох аспектах варто розглядати як предтечу його женеvської доби.

Передусім відзначимо, що серед українських інтелектуалів XIX ст. М. Драгоманов вирізнявся низкою виняткових рис. На відміну від багатьох учених-

гуманітаріїв він розпочинав фахову кар'єру як історик античності. Одна з перших публікацій — друкована версія його лекції на здобуття звання приват-доцента київського Університету св. Володимира — стосувалася становища жінки за часів Римської імперії. Послугуючись «Анналами» Тацита як історичним джерелом, автор дошукувався інших мірил цінностей. Він намагався пояснити патріархальні уявлення про жіночу підпорядкованість інакше, аніж більшість істориків класичної давнини. Молодий фахівець апелював до ідей Ж. Мішле та П.-Ж. Прудона про культурну й соціальну емансипацію [5, с. 17, 31].

Ще виразніше позиція М. Драгоманова щодо тодішньої сучасності поставала в його магістерській дисертації 1869 р. про представлення Римської імперії у викладі Тацита. Навіть більше, його студія інспірувала уяву читача злободенними ідеями, позаяк пропонувала низку рефлексій щодо європейських політичних, інтелектуальних, культурних контекстів. Приміром, автор характеризував ХІХ ст. як «століття національностей» і «вік злиття Італії й Німеччини». Водночас він сприймав тодішню сучасність як спадкоємицю «віків гуманізму та декларації прав людини» і «століття космополітичних заходів» [6, с. 328].

Ці розмаїті та, здавалося б, мозаїчні складові генерували доволі складну концепцію розгортання суспільного поступу як на авансцені історії, так і тогочасних реалій. Певна річ, така концептуалізація постала у загальному річищі вчення про прогрес, яке тоді вважалося науковим і було однією з провідних ідей філософії історії ХІХ ст. [7, с. 216]. Ба більше, погляди М. Драгоманова в багатьох аспектах варто трактувати у світлі візій і концептуалізацій мислителів, котрі обстоювали ідею раціонального, наукового суспільства. За висловом німецько-американського історика Г. Іггерса такий розвій уявлявся як певний рух історії до «нормативного суспільства» [8, с. 4].

Однак у багатьох аспектах кореляція ідей і переконань М. Драгоманова з базовими ідеями й настановами першого позитивізму була невикінченою та неоднозначною. У широкому сенсі його концептуалізація поставала як динамічна рівновага політичних ідей, соціальних і культурних новацій, що увінчувались інтелектуальними метаморфозами.

Водночас ідея нації якнайтісніше сполучалась у світогляді М. Драгоманова з ідеалами вселюдського гуманізму й космополітизму. Загалом він розглядав європейську культуру як єдину та нерозривну цілісність у розвої суспільного поступу від античності до сучасності. В такому річищі космополітизм трактував у гуманістичному сенсі — як незаперечну повагу до людини й zarazом спосіб звільнити особистість із полону «станових, національних, політичних умов» [9, с. 50].

У робочих записках до викладів в Університеті св. Володимира він тлумачив космополітизм як поняття, котре маркує суспільне життя на певному культурному ступені¹. Заразом молодий історик тримався думки, що саме в давньогрецьких містах-державках уперше постало питання про громадянську свободу як свободу особистості².

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України. Ф. 172. Спр. 1. Арк. 168.

² Там само. Ф. 1. Спр. 44072. Арк. 4.

В певному сенсі космополітизм М. Драгоманова був його ідеалістичною світоглядною настановою й етичним мірилом цінності, котра сполучалась із гуманізмом та увінчувалась ідеєю прогресу. Йому імпонувало розуміння поступу в історії як подвійного поліпшення «природи» — людської й суспільної. Останнє було наближене до уявлень одного із засновників позитивізму О. Конта та відображало відому традицію пізньопросвітницького раціоналізму.

Певні рефлексії щодо представлення прогресу на обширах Кліо, властивого М. Драгоманову, постають на полі тричленної типології концептуалізацій поступу XVIII—XIX ст. Останню запропонував ізраїльський філософ Н. Ротенштрайх. Він стверджував про три типи потрактувань тодішньої раціональності історії, скерованих на: 1) реалізацію рівності; 2) усвідомлення свободи; 3) досягнення людяності й гуманності [10, с. 210—211].

За такого маркування концептуалізація М. Драгоманова є своєрідною комбінацією другого і третього типів. Його розуміння поступу подано в багатьох ранніх текстах як невпинний, але переважно еволюційний рух до покращення людини й суспільства та водночас шлях до свободи на засадах гуманізму, космополітизму. Недаремно сучасні дослідники тлумачать його концепцію прогресу як еволюційну, котра відображала й акумулювала інтелектуальні, культурні, політичні досягнення цивілізації [11, с. 152—153].

Вповні очевидно, що М. Драгоманов мав власну візію не тільки реформи 1861 р., а й дореформених і пореформених часів. Ця візія своєрідним чином переломлювалася крізь позитивістський світогляд. Навіть більше, саме метаморфози світосприйняття окреслювали й пояснювали його практики, тексти як інтелектуала та громадсько-політичного діяча.

Зауважимо, що М. Драгоманов розглядав реформу 1861 р. як незворотний соціальний і культурний злам у новітній історії імперії Романових. На його думку (тут і далі курсив наш — *Авт.*), «основне діло наше, соціальне, т. е. мужицьке зроблено вже у 1861—64 рр. так, як тепер вже не переміниш» [12, с. 261]. Проте незавершена еволюція соціальних зрушень потребувала дальших перетворень щонайменше у вигляді трьох реформ — селянського самоврядування, судового устрою та земства [12, с. 14]. Автор гадав, що саме вони мали забезпечити послідовну політичну й культурну емансипацію величезної селянської маси на імперських обширах, зокрема на теренах підросійської України.

За візією М. Драгоманова, період громадсько-політичного життя 1856—1862 рр. продукував усі підстави для обнадійливих, хоч і доволі повільних соціокультурних зрушень [13, с. 192]. Вододілом став польський виступ 1863—1864 рр., який породив хвилю урядової реакції, загальмувавши реформістські перетворення та дальшу станову емансипацію. Навіть більше, саме Січневе повстання значною мірою спричинилося до сумнозвісного Валуєвського циркуляра 1863 р., скерованого супроти українства.

Відзначимо, що М. Драгоманов складно сприймав Польське повстання, позаяк оцінював його у світлі вимог суспільного поступу. Він зіставляв його з низкою інших народних / національних відроджень в Російській імперії — українським, білорусь-

ким, литовським, латиським, себто якоюсь мірою сприймав як конкурентний проєкт. З огляду на космополітичні й гуманістичні підвалини світосприйняття науковця таке ставлення видається неоднозначним. Однак визначальними в його рецепції повстання були два чинники. По-перше, він негативно ставився до станових потуг польської шляхти, котра його очолила й переважно відкидала чи відкладала проблеми політичної, культурної, соціальної емансипації, отже поставала як незаперечна перепона суспільному поступу. До того ж польський успіх у боротьбі з імперією уявлявся як своєрідна реставрація кріпацтва, себто повернення до колишнього становища селянства у старій Речі Посполитій. По-друге, молодий інтелектуал звертав увагу на ту шкоду, котрої волею-неволею поляки завдали українській справі. Тут доречно згадати про персональний досвід М. Драгоманова, який за юнацьких років брав активну участь у розгортанні роботи народних недільних шкіл. Він, зокрема, відзначав, що «нігде правди діти, — *перший, хто став проти української народної педагогіки, були Поляки*» [14, с. 474]. На його думку, згодом вони вдало переорієнтували гостру російську урядову реакцію на українофілів, що їх відтоді розглядали як прибічників «українського сепаратизму». Адже на тлі тотальної заборони в 1863 р. українського друку польські видання продовжували виходити на імперських обширах і після Січневого повстання. Цей факт був чималим подразником для багатьох українських діячів, особливо тих, які прагнули активної участі в реформістських заходах.

У такому світлі початок 1870-х рр. був для М. Драгоманова часом, коли період «монархічної диктатури» в новітній соціально-політичній історії Росії мав незабаром змінитися лібералізацією [12, с. 29]. Він щиро сподівався на послаблення у ближчій перспективі урядових заборон щодо українства. М. Драгоманов метафорично назвав час після 1863 р. «антрактом з історії українофільства» [14]. Молодий учений стверджував, що українські діячі й інтелектуали мають апелювати до російської громадськості на імперському культурному полі, аби період «диктатури» якомога швидше добіг кінця. За його візією, гуманістичні та космополітичні зацікавлення поєднують усіх «поступових людей», зокрема українофілів і російських прозахідних лібералів.

Разом з іншими громадівцями М. Драгоманов докладав неабияких зусиль, аби поставити українську справу на наукову й культурну основу. Ще напередодні його подорожі до Європи проєкт підготовки збірки українських історичних пісень із ґрунтовним академічним супроводом (реалізований у 1874—1875 рр.) перейшов у площину практичної реалізації. Утім, він сприймав його лише як початковий етап включення української історії та культури до європейського і світового обігу. Л. Ушкалов, автор цікавої есеїстичної й наукової біографії мислителя, влучно називає студіювання історичної пісенності справою його життя [15, с. 163]. Все розпочалося з розподілу ролей авторського тандему цього проєкту: В. Антонович постав як інтерпретатор історико-географічного тла фольклористики, а М. Драгоманов — як тлумач її європейських і світових контекстів [12, с. 157]. Так сформувалися його первісні зацікавлення у царині порівняльної етнографії та філології.

Ці орієнтири визначали видноколо політичних і культурних настроїв М. Драгоманова, з якими молодий учений вирушав у подорож Європою. Саме тоді його

гуманістичні й космополітичні настанови пройшли перші випробування на міцність. З одного боку, йдеться про тодішню динамічну європейську дійсність, а з іншого — про швидку політизацію устремлінь емігрантів з імперії Романових, яка набувала дедалі більшого розмаху.

На той час практика відряджень учених до європейських країн була в Росії доволі звичною. Вона передбачалась університетським статутом 1863 р. Щоправда, у випадку М. Драгоманова справа ускладнилася: по-перше, через його репутацію «неблагонадійної особи»; по-друге, внаслідок переплетіння двох подій — схваленної закордонної подорожі (рішення Міністерства народної освіти від 24 липня) [16, с. 76] й успішного балотування на посаду штатного доцента.

Затвердження М. Драгоманова на цій посаді за представленням ради університету від 12 жовтня 1870 р. № 1733 попечитель переніс до повернення вченого [17, с. 12—13]. До цього спричинилася позиція міністра народної освіти графа Д. Толстого, котрий поклав відповідальність щодо ухвалення рішення на керівництво Київського навчального округу. Паралельно розгорнулися змагання щодо збільшення виплат науковцеві на закордонну подорож [16, с. 77—81]. Це питання було пов'язане з його затвердженням чи незатвердженням як доцента.

Невирішені бюрократичні питання заклали ще одну колізію його мандрівної історії — повсякчасний, інколи дуже напружений пошук грошей на прожиття з родиною (дружиною та донькою), адже ця подорож тривала не два (як планувалось), а три роки.

Восени 1870 р. через Варшаву й Познань Драгоманови вирушили в Берлін. Учена мандрівка розпочалася з неприємної пригоди на прусській митниці в Торуні, де речі подорожніх передали на дезінфекцію [18, с. 391—392], тож до пруської столиці родина дісталась із запізненням і не в доброму настрої.

За автобіографічним свідченням у Берліні Драгоманови мешкали впродовж восьми місяців [19, с. 96], зокрема взимку 1870—1871 рр., у переломний період франко-прусської війни. Саме в той час сформувалася складна рецепція Німеччини, притаманна М. Драгоманову. В багатьох аспектах варто вести мову про його калейдоскопічне сприйняття. Ця рецепція відображала подальше формування його концепції поступу й політичних проєкцій її реалізації. З одного боку, учений захоплювався німецьким академічним і культурним світом, його впорядкованістю, систематичністю, раціональністю, науковою свободою. Приміром, у Берлінському університеті він слухав лекції корифеїв: Т. Моммзена — найвизначнішого історика античності в ХІХ ст. і Й.Г. Дройзена — фундатора класичної методології історії. Виклади останнього з новітньої історії (після 1815 р.) роздратували М. Драгоманова з огляду на очевидну тенденційність у національному питанні, особливо щодо росіян і Російської імперії. Найбільше ж М. Драгоманова вразила неприхована «ганноверська говірка» Т. Моммзена (можливо, це був фризський діалект, поширений у землі Шлезвіг-Гольштайн, де народився історик). Молодий інтелектуал із захватом зауважував, що чимало вчених без жодних застережень спілкувалися й читали лекції діалектами. Він із захопленням сприймав і коментував таку манеру викладу Т. Моммзена як вияв академічної свободи великої єв-

ропейської нації. Цей контраст особливо болісно відчувався в порівнянні з недавніми глузливими закидами щодо його недосконалої російської мови [20, с. 180].

Поза цими контекстами листування М. Драгоманова виказує щире захоплення як бездоганно організованим німецьким побутом, так і культурно-освітнім рівнем берлінців. Спершу був шок і дразлива адаптація до іншомовного середовища Берліна, де чимало містян (особливо крамарі, майстри, власники готелів) сприймали подорожніх, їх зовнішній вигляд, одяг, поведінкову манеру, культурні прикмети майже як дикунські. Яскравим прикладом цієї адаптаційної зміни стала гордовита згадка М. Драгоманова про те, як він швидко переіменував досі звичну шубу на більш відповідне до культурних обставин німецьке пальто. Берлінський стиль життя навіть нижчих верств (Драгоманови винаймали дві кімнати в типографського робітника) різко виражав у зіставленні з повсякденними й культурними практиками мешканців Петербурга [18, с. 392—394].

З іншого боку, М. Драгоманов споглядав істотну метаморфозу німецького національного проєкту, котрий швидко набував імперських і мілітаристських ознак. 18 січня 1871 р. на берлінських вулицях він спостерігав за войовничою та експресивною реакцією містян на проголошення прусського короля німецьким імператором Вільгельмом I. Показово, що саме в момент найвищого тріумфу німецького національно-державного проєкту науковець категорично протиставляв йому приклад Швейцарії. На його думку, лише у цій країні не було «горезвісної національної єдності», а найголовніше — безглуздих змагань за «державну національність і національну державу» [18, с. 393, 395]. Історик навіть відзначав, що «Європа ввійшла в період ненависті», котрий є зворотною стороною «сумнозвісного принципу національностей» [18, с. 394]. Зауважимо, що німецькі рефлексії молодого автора справили чималий вплив на І. Франка і його друзів [21, с. 123].

М. Драгоманов із головою поринув у студювання політичного й культурного ландшафту Німеччини. Його репертуар читання німецькомовної преси вражає різнобічністю, ретельністю, ґрунтовністю. Він висвітлював та детально коментував численні публікації, вміщені на шпальтах «Allgemeine Zeitung», «Augsburger Allgemeine Zeitung», «Historische Zeitschrift», «Kölnische Zeitung», «Kreuz-Zeitung», «Neue Freie Presse», «Presse», «Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft» тощо.

На перший погляд, тодішні захоплення й рефлексії М. Драгоманова якнайкраще демонстрували його дальший космополітичний зсув на уявних світоглядних терезах. Утім, вони яскраво виявляли його дивовижну здатність сполучати у своїх візіях зовнішні та внутрішньополітичні процеси, котрі розгортались у низці європейських країн. До них органічно інтегрувалися культурні, освітні, мовні, історичні й інші контексти. Скажімо, проблеми місцевого самоврядування, змагання централізму та децентралізму, взаємовідносини держави й церкви. Невипадково він повсякчас обстоював думку про шкідливість єдиної чи панівної державної конфесії на полі суспільного поступу.

Саме ці практики виплекали ще одну засадничу настанову М. Драгоманова як інтелектуала, котра викристалізувалася під час цієї мандрівки. Він уважав, що

успіх українства вирішальною мірою залежить від міжнародних передумов й обставин, зокрема вимагає засвоєння європейського досвіду.

Зрештою, споглядання шовіністичного та войовничого флеру перетворень об'єднаної Німеччини згенерувало несподівану стратегію М. Драгоманова як дописувача російських ліберальних видань — «Вестника Европы», «Санкт-Петербургских ведомостей». Історик висунув і прагнув донести думку про великі національні й культурні суперечності на обширах Російської імперії.

Звісно, він не був поодиноким інтелектуалом, який наголошував на загрозі нової воєнної катастрофи в Європі після війни 1870—1871 рр. Однак у його фокусі опинився несподіваний ракурс — зіставлення понімічення на сході Європи і зросійщення на західних околицях імперії Романових. Використовуючи компаративні сюжети, він рішуче намагався достукатися до раціональних елементів російської культурної свідомості.

М. Драгоманов висунув та обґрунтував несподівану тезу — Російська імперія дуже вразлива. Вона кардинально поступається за багатьма можливостями кайзерівській Німеччині, котра перетворилася на найпершу військово-політичну потугу Європи. Проте джерело цієї вразливості автор пов'язував не з військовою міццю, а з державним централізмом і гвалтовним зросійщенням народів.

У листуванні того часу М. Драгоманов підкреслював своїм галицьким адресатам, що його праця спрямована супроти централістичної схеми «московських слов'янофілів» [22, с. 101]. Та в листі до російського етнографа О. Пипіна, котрий належав до російських симпатиків українофільства, автор відзначав, що хоче викласти широкий публіці «недавню минувшину» [23, с. 70]. Він гадав, що його пов'язують із О. Пипіним спільні світоглядні й культурні ідеали — західництво та космополітизм [12, с. 238]. Навіть більше, він тримався думки про органічну співпрацю українофілів і російських західників-космополітів, які уособлювали для нього «свіжу й нову Росію» супроти «старої та смердючої Росії» [12, с. 231—232].

На думку М. Драгоманова, жорстка реакція на різні проекти національного відродження — український, білоруський, литовський, латиський — незаперечне джерело слабкості імперії Романових. Ба більше, обстоював тезу, що децентралізм і виважена освітня й культурна політика на її західних «околицях» спроможні не тільки оновити, але скріпити державу, зокрема надати їй конкурентних переваг. За його візією, «московське слов'янофільство» (М. Драгоманов називав його «великорусофільством»), як і українофільство та білорусофільство, мають спільну романтичну природу, себто є різновидами «обласного патріотизму» [13, с. 113—116]. Зауважимо, що для нього як адепта універсальних цінностей — космополітизму й поступу, ця ідея поставала як можливість віднайти певний баланс зацікавлень у річищі модернізації суспільства за європейськими рецептами.

М. Драгоманов наголошував, що згадані національні проекти відображають аналогічні процеси в Європі (приміром, чеське відродження). На його думку, вони є природними союзниками російського суспільства в боротьбі з полонізацією, а потенційно й у прийдешній війні з Німеччиною. Така ідея була парадоксальною та незвичною навіть у сприйнятті прозахідної російської громадськості,

налаштованої на підтримку реформ. Тим паче, що цей культурний шар виявився значно тонкішим, аніж це уявлялося молодому інтелектуалу.

Отож, М. Драгоманов запропонував оригінальну стратегію виправдання, назвавши гурт українських діячів «російським українофільством» і ворогом полонофільства [13, с. 78—79]. У широкому сенсі він щиро прагнув показати абсурдність репресивних заходів щодо українофільства. Причому автор категорично наголошував — апелює не до урядових кіл (такі риторичні й нериторичні пасажі-заклики були доволі звичними для багатьох видань), а суто до російської громадськості. Він був переконаний — саме вона (мирові посередники, земські діячі, передові вчені, освітяни, публіцисти), а не уряд, виступає агентом суспільних трансформацій.

Вочевидь концептуалізація М. Драгоманова прагнула оперти ідею поступу на космополітичне, гуманістичне, соціальне, культурне підґрунтя. Відзначимо, що навіть на початку 1870-х рр. вона не дуже вписувалась у рефлексії діячів Старої громади. Скажімо, його близький товариш мовознавець П. Житецький у листі від 12 вересня 1871 р. формулював цю розбіжність у вигляді полемічного питання: який саме момент в історії запускає «машину поступу» — соціальний чи національний? [24, с. 110].

Повернімося до європейської подорожі М. Драгоманова, основні віхи якої вимальовуються у світлі його епістолярію. У квітні 1871 р. Драгоманови виїхали до Саксонії, відвідали Ляйпциг і Баутцен, а звідти вирушили до Праги.

Баутцен (Будишин) був одним із культурних осередків лужицьких сербів у німецькомовному середовищі, що, природно, зацікавило науковця. За його споминами, саме тут він познайомився з діячами серболужицького відродження — етнографом Я.А. Смолером і філологом М. Горником (Гурником) [19, с. 163]. Водночас уважають, що Саксонія цікавила вченого як місцевість зі своєрідною аграрною минувиною, зокрема історією селянського руху [25, с. 203].

Ще важливішими були празькі й богемські рефлексії. М. Драгоманов згадував, що відвідував Прагу за часів «провалу федералізму Гогенвартівського» [19, с. 173]. Це була невдала спроба конституційної реформи, котра мала встановити федеральні взаємини Богемії та Австрії. Її пов'язували з тодішнім урядовим очільником графом К. фон Гогенвартом. Виглядає, що з тих часів ідеї австрійського федералізму М. Драгоманов сприймав із неприхованим скепсисом і навіть певною упередженістю.

Із Праги він переїхав до Відня, де контактував із діячами товариства «Січ» — галицькими студентами. Поміж віденськими «січовиками» поважну роль відігравав фольклорист і майбутній адвокат М. Бучинський. І Драгоманов, і Бучинський були дуже наполегливими, енергійними й відкритими до інтелектуальних та культурних новацій особами, хоч по-різному сприймали багато проблем, гостро полемізували в епістолярних дописах.

Відтоді М. Драгоманов прагнув якнайповніше зрозуміти перебіг політичного, освітнього, літературного, культурного життя на підавстрійській Галичині. Він засипав галицьких кореспондентів, передусім М. Бучинського й В. Навроцького, заскочених його невтомною енергією, питаннями з культурних, літературних, освітніх, політичних, громадських, релігійних, соціальних і навіть побутових тем.

Саме тоді нового імпульсу набула давня ідея науковця — відкрити та представити Галичину не тільки наддніпрянському українству, а й на культурних обширах імперії Романових. Значною мірою за його ініціативою розгорнулася комунікація галичан зі Старою громадою.

Та зносини з галичанами змінювали й самого М. Драгоманова. Йому доводилося відповідати на незручні питання, гострі закиди (як-от про використання російської мови). Він був змушений не тільки посідати, а й захищати, аргументувати певну позицію. М. Грушевський слушно відзначав, що у цій комунікації галичани часто-густо сприймали його як «русофіла» [26, с. 8].

Скажімо, М. Драгоманов наголошував, що розглядає російську мову лише як культурного посередника, аби донести українську думку всьому вченому світу. Він гадав, що схожу посередницьку роль в імперії Габсбургів виконувала німецька мова [12, с. 13—14]. Епістолярні контакти спонукали його систематично пояснювати свої погляди, візії, оцінки. Історик відзначав, що вони спираються на три категорії — *«реалізм по методу, гуманізм по ідеалах і федералізм по політиці»* [12, с. 93].

Показовим видається ставлення М. Драгоманова до ідеї народу («народності»). Це питання було дуже дражливим з огляду на народовецьке й романтичне світосприйняття багатьох галицьких діячів. Його відкритість і безапеляційна манера висловлювань генерували справжнє полемічне змагання. Приміром, він рішуче відкидав потрактування народу чи «народного духу» як метафізичної основи історичного буття в дусі класичного романтизму. Проте він визнавав роль народу як можливої потуги у царині соціально-політичних трансформацій, тобто в розрізі концепції суспільного поступу.

На цьому підґрунті поставала теза М. Драгоманова — не ідеалізувати народ. Він формулював її в такому вигляді: *«я маю амбіцію бути позитивно думającym чоловіком, превиище усяких заповідей держусь: "не сотвори собі кумира"». І не для того я розбив для себе ідола попа, або генерала, щоб сотворити його з мужика, як тим же попом, або генералом водимого, так і своїй непросвіщенній голові ісключно предоставленого»* [12, с. 154].

У листуванні з галичанами М. Драгоманов неодноразово висловлювався за перевагу «культурного прогресу». Він трактував цей концепт у найширшому розумінні — в науковій, соціальній, політичній і, найголовніше, гуманістичній площинах. На його думку, поступ, спертий винятково на національну основу, обмежує культурні й соціальні перетворення — поліпшення як людини, так і громадськості.

М. Драгоманов посилався на приклад чеського національного відродження, котре досягло неабияких успіхів. Однак він відзначав, що «передові люде їх досі у союзи з попами і феодалами і що у белетристиці у них тільки і у руки можна узяти, що Немцову (чеська письменниця, перекладачка — Авт.), а у науці, як умре Палацкій, то нічого і не зостанеться...» [12, с. 230].

Відзначимо, що листування М. Драгоманова вирізнялося надзвичайною емоційністю, відкритістю, динамізмом і полемічною заостреністю. Остання лише посилювалася, коли він формулював свою позицію, хоч аргументував її напрочуд багатослівно — деякі листи складаються з кількох десятків сторінок. Іноді вони писалися

з перервою у дні й навіть тижні. Наприклад, пишучи в Гайдельбергу великий лист М. Бучинському 31 серпня — 4 вересня [12, с. 9—31], автор опрацював не тільки Положення від 19 лютого 1861 р. про звільнення селян, а й підшивки московського тижневика «День» за кілька років і не один том документів [22, с. 127].

Із Відня Драгоманови повернулися в Німеччину та впродовж серпня, вересня і двох декад жовтня 1871 р. мешкали в Гайдельбергу. У третій декаді жовтня вони перебралися до Мюнхена, відвідали Тіроль, а згодом через Альпи дісталися Венеції. В листопаді 1871 р. опинилися у Флоренції (столиці Італійського королівства в 1865—1871 рр.). Залишались у цьому місті (з тимчасовими роз'їздами) приблизно до середини травня 1873 р. [12, с. 310—313].

Досвід і практики італійського життя були доволі важливими у становленні М. Драгоманова як інтелектуала, хоч із ним резонували трагічні обставини родинної історії. 29 лютого 1872 р. подружжя втратило другу доньку Ольгу [12, с. 100], котра народилася наприкінці серпня чи початку вересня 1871 р. в Гайдельбергу [12, с. 31].

Затяжна депресія та постійні хвороби дружини, пошуки помешкання, лікарів, подорожні й побутові негаразди, затримки поштової кореспонденції, перманентна грошова криза формували повсякденні ритми під час перебування в Італії. Безгрошів'я навіть змушувало М. Драгоманова позувати місцевому скульптору [12, с. 94]. Саме недуги його дружини стали однією з причин, які спонукали Ольгу Косач (майбутню Олену Пчілку), рідну сестру вченого, приїхати в Італію влітку 1872 р. Вірогідно, що ці відвідини припали на другу половину літа, коли Драгоманови були на морському курорті В'яреджо в Тоскані [12, с. 146].

Упродовж 1872 р. М. Драгоманов уперше замислився про можливість залишитися на чужині й не повертатися в університет у Києві. В березні він просив М. Бучинського докладно з'ясувати та підрахувати витрати на річне прожиття з родиною у Відні, навіть висловлював думку про ймовірність провести там 1—2 роки [12, с. 103]. Та попри родинні колізії він вирізнявся винятковою енергійністю. Наголошував, що не хоче бути «холодним позитивістом» і відстороненим спостерігачем [22, с. 107].

І така настанова не була порожньою декларацією. Як тільки трохи поліпшилося фінансове становище, М. Драгоманов із родиною протягом другої половини квітня й у травні 1872 р. відвідав Перуджу (2 дні), Рим (3 дні), Неаполь (17 днів), знову Рим (17 днів) [12, с. 135]. Він не полишав напруженої роботи навіть улітку 1872 р., коли перебував із родиною у В'яреджо. Саме тут довершив свою відому розвідку про «антракт з історії українофільства», про що свідчило місце допису [14, с. 633].

На той час сформувалася доволі виразна ієрархія пріоритетів М. Драгоманова. Приміром, студіюючи французьку бібліографію у «Journal général de l'imprimerie et de la librairie», він окреслював такі евристичні напрями: провінціалізм у літературі; децентралізація в політиці; університетська спеціалізація — антична історія [12, с. 94].

Це підштовхувало М. Драгоманова до студій із класичної давнини, зокрема торувало шлях до Рима й Неаполя. За версією М. Грушевського, він збирав ма-

теріали для докторської дисертації про культ Мітри в римлян (божество сонця, справедливості, угод і доброзичливості давньоіранської міфології) [26, с. 5]. Ймовірно, ця гадка постала на основі фрагментів з «Австро-руських споминів» М. Драгоманова [19, с. 171, 176].

Зазначимо, що в листі до М. Бучинського від 9 лютого 1873 р. він згадував, що опрацьовує велику студію про «азіатські культи у Римській імперії» [12, с. 269]. Однак в автобіографічних рефлексіях М. Драгоманова фігурував ширший контекст його праці — «церква і держава в Римській імперії» [19, с. 96]. Щоправда, в епістолярних дописах до М. Стасюлевича (редактор «Вестника Европы») вже йшлося про серію нарисів щодо взаємин церкви й держави в європейській історії, головно Західної Європи, до новітніх часів [27, с. 198]. Можемо припустити, що первісний задум дисертаційної праці зазнав помітної еволюції чи, навпаки, доповнився супутніми зацікавленнями, котрі наблизили академічну проблематику до «гарячих» запитів автора.

Нову італійську столицю М. Драгоманов повторно відвідав у жовтні 1872 р. [12, с. 174]. Згодом він написав велику розвідку про дослідження Палатинського пагорба — головного з семи пагорбів стародавнього Рима. Та навіть у цій академічній розвідці з показово безстороннім викладом автор не втримався: згадав про національну й культурну асиміляцію, розуміння гігієни та комфорту за доби античної цивілізації [28, с. 259], тобто розглядав її у світлі концепції прогресу.

Натомість інші пошукові запити спонукали М. Драгоманова в липні чи серпні 1872 р. відвідати Південну Францію (Прованс), де його цікавили провінційні літератури і змагання громадськості за децентралізм [12, с. 152; 27, с. 200]. У листі до В. Навроцького від 23 січня 1873 р. він зазначав, що придивлявся до «появ таких літератур у Германії (Plattdeutsch (нижньонімецька мова — *Авт.*) і у Франції (Прованс, у котрий я нарочно їздив прошле літо і познакомивсь з головними вожаками діла)» [22, с. 107].

На сторінках «Вестника Европы» в 1875 р. публікувалася велика студія М. Драгоманова про новокельтський і провансальський рухи у Франції, котра спиралась як на його подорожні рефлексії, так і на зібрані матеріали. В певному сенсі вона також адресувалася російській громадськості. Та цього разу допис науковця пропонував погляд на проблеми реформування / модернізації у світлі представлення практик і змагань французького децентралізму та літературного автономізму.

Зауважимо, що на той час Франція з королівською, імперською й нещодавною революційною минувшиною була взірцевою централізованою державою [29, с. 703]. М. Драгоманов неодноразово зіставляв її та Російську імперію. Навіть більше, провідний мотив його студії — народні рухи, спрямовані на децентралізацію державного і громадського буття у Франції. Цей сюжет по-справжньому захоплював автора. Тим паче, що децентралізація органічно генерувала питання про мовну підоснову народної освіти й культурний потенціал провінційної літератури чи літературного автономізму [29, с. 188]. Вповні очевидно, що він сприймав ці проблеми переважно у практично-політичній і порівняльній площинах, передусім у світлі можливих перспектив українства в імперії Романових.

Ця студія надзвичайно важлива для розуміння того, як формувалося політичне мислення М. Драгоманова. Показово, що він апелював до розмаїтих джерел французького децентралізму, як-от праць мислителя-анархіста П.-Ж. Прудона, ліберального політика й історика А. де Токвіля, політика, романіста, правника Е. де Лабуле [29, с. 689]. Саме останньому приписують авторство ідеї знаменитої статуту Свободи — символічного дару французьких громадян Америці.

Ідеї П.-Ж. Прудона, особливо його федеративний ідеал, безперечно, приваблювали вченого. Проте він зі скепсисом сприймав прудонівську «теорію народностей» стосовно трактування революції 1848 р. [29, с. 712]. За висловом О. Прицака, від П.-Ж. Прудона М. Драгоманов перейняв недовіру до політичної влади, вираженої в гаслі «свобода проти влади» [30, с. 259].

Звісно, давалися взнаки життєві та професійні практики, митарства й конфлікти в академічному, громадському житті М. Драгоманова в Російській імперії. До того ж ідеї П.-Ж. Прудона, котрого називали «анархістом-позитивістом» або «філософом позитивної анархії» [31, с. 110], висували на перше місце у соціальних і господарських взаєминах особистість. Тому його думки вабили М. Драгоманова, хоч деякі з них сприймалися вже як архаїчні настанови.

Натомість спостереження А. де Токвіля у студії «Давній порядок і Революція» чудово ілюстрували природу централізму в революційній та пореволюційній Франції, передусім той спосіб, в який централістична традиція як «частина давнього порядку змогла перейти цілком до нового суспільства» [32, с. 59]. Коли взяти до уваги еволюційні й космополітичні орієнтири М. Драгоманова, то стає зрозумілим його зацікавлення думками цього французького інтелектуала. Відзначимо, що І. Лисяк-Рудницький, один із найкращих інтерпретаторів спадщини науковця, також уважав працю А. де Токвіля класичною саме у цьому сенсі [33, с. 42, 208].

Доречно відзначити візію Е. де Лабуле — палкого прихильника американської демократії й парламентаризму, котрий також висував на перше місце самоцінність свободи людини. Таку політичну настанову М. Драгоманов безперечно сприймав. Але найголовніше те, що ідея децентралізації державного, суспільного й культурного життя суттєво, ба навіть кардинально розширювала громадську та особисту свободу. На його думку, саме децентралізація державного й суспільного буття як найкраще сприяла «поступу людських зносин» [29, с. 187]. Більше того, децентралізація мала стати імпульсом для культурного, освітнього, літературного розвитку.

Отож, децентралізація цілком уписувалась як у драгоманівську концепцію поступу, так і в його візію реформування / модернізації імперії Романових. Та й французьке селянство і його залучення до політичних, громадських, культурних практик було вельми цікавим предметом студіювання. Увагу М. Драгоманова, зокрема, привертала нетипові політичні й соціальні ролі тамтешніх провінційних поміщиків і клерикалів, які ставали союзниками народних рухів. Ці ролі було практично неможливо уявити на обширах Росії.

Звісно, згадані французькі мислителі лише окреслювали загальні вектори інтелектуальних і політичних зацікавлень М. Драгоманова на полі змагань централізму й децентралізації. Загалом у його студії представлена насичена інтелек-

туальна палітра, зокрема праці істориків О. Тьєррі, А. Мартена, філософа та мовознавця Е. Літтре, економіста А. дю Шательє про французьку аграрну культуру, філолога А. Гейдоза про кельтську культуру й чимало інших.

На відміну від Франції, в об'єднаній Італії М. Драгоманова приваблювало розмаїття мовних діалектів, які ще оминула «реторта єднання». Вони природно вписувались у колоритний італійський літературно-культурний процес. Це різоче контрастувало з тодішньою російською дійсністю, де лише натяк на українське слово зазвичай генерував звинувачення у «сепаратизмі».

Видається, що саме ці порівняльні рефлексії спонукали М. Драгоманова написати до «Rivista Europea» огляд української літератури в імперіях Габсбургів і Романових. Автор гадав, що потреба такого нарису пов'язана зі з'ясуванням «літературного й соціального напрямку» розвою українства, котре на шляху поступу здобуває «призначне місце між проявами обходячими усю просвічену Європу» [34, с. 79].

За спостереженням М. Возняка, провідна ідея огляду полягала в обстоюванні тези про три літератури на російських теренах: «спільну російсько-європейську» і «дві народні місцеві» — московську й українську [35, с. 250]. Причому М. Драгоманов розглядав піднесення української літератури як неодмінну частину реформування імперії, що мало посісти місце поряд зі здобуттям «*городжанської свободи, автономії провінціальної і громадської і розширенням образования і науки між народом*» [34, с. 88].

Однак учений обмежував значення української літератури межами народно-просвітнього вжитку чи культурного автономізму. Це дуже дратувало його галицьких кореспондентів. В. Навроцький, зокрема, зауважував, що хотів би, аби М. Драгоманов мав більшу віру в українське письменство, позаяк «повстання нових, чисто народних, демократичних літератур — лежить у духу нашого поступового часу» [35, с. 252]. Так чи інакше, проте його публікація в «Rivista Europea» викликала чималий резонанс й інвективи в російській, польській, французькій пресі [35, с. 254].

Ще 1872 р. М. Драгоманов під впливом різноманітних комунікацій, наукових і публіцистичних практик склав амбітний план репрезентації українства в Європі. Він передбачав уміщення систематичних оглядів українських справ в італійській, британській, російській пресі, а поновленій львівській «Правді» відводилася роль галицького рупора. «Я було розігнався на таку систему: “Правда” буде устороннє у фактах подавати картину Галичини, а наші земляки у одвіт будуть у ній також показувати дзеркало України, — я пристану до цієї роботи і окрім того буду найцікавіше роздзвонювати на Росію і через С[анкт]П[етербургские] Вед[омости] и В[естник] Евр[опы], а то і на усю Европу через Revista Europ[ea] и Atheneum», — писав М. Драгоманов [12, с. 172].

Однак повільність редакційних практик, гострий брак фінансів, кричуща архаїчність дописів «Правди», суперечлива реакція на політичні й культурні новації вкрай розчарували М. Драгоманова. Певна річ, він не міг сповна досягнути галицькі обставини, зокрема складні умови, в яких виходила «Правда». Давалися знаки чималі розбіжності з поглядами галицьких народовців. Водночас він прагнув навіязати контакти з європейськими вченими й передати їм видання з українсько-

го фольклору та етнографії. В його листуванні йдеться про розмаїту комунікацію з італійськими філологами графом А. де Губернатісом і професором університетів у Пізі та Флоренції Д. Компаретті, французькими філологом-славістом і майбутнім професором Колеж де Франс А. Леже та лінгвістом, редактором часопису «*Revue celtique*» і лідером новокельтського культурно-літературного руху А. Гейдозом, а також із професором Оксфордського університету мовознавцем В. Морфіллом, співробітником Британського музею й письменником В. Ральстоном тощо. Відзначимо, що більшість контактів не були принагідними, а мали свою доволі цікаву історію. Приміром, варто згадати низку публікацій М. Драгоманова в італійському журналі «*Rivista Europea*», редагованому А. де Губернатісом, зокрема огляд роботи III Археологічного з'їзду в Києві у серпні 1874 р. [36].

Прикметною стала публікація про Південно-Західний («київський») відділ Російського географічного товариства в лондонському часописі «*Atheneum*». Ця замітка розпочиналася зі згадок про фольклорні студії В. Ральстона, якому М. Драгоманов закидав, що той висвітлює лише «великоросійську» традицію та не враховує малоросійський / південноруський / український фольклор [37, с. 695].

У 1871—1873 рр. в епістолярних дописах М. Драгоманова часто згадувався В. Морфілл. Український учений надіслав йому збірку А. Метлинського (вірогідно, «Народные южнорусские песни», видану в Києві 1854 р.) [12, с. 270]. В одному з листів до В. Навроцького він просив вислати В. Морфіллу низку видань, передусім «Кобзар». Оксфордський професор цікавився поезіями Т. Шевченка й готувався до читання публічного курсу про слов'янську літературу [22, с. 123].

Привертає увагу й тональність некролога В. Морфілла на смерть М. Драгоманова, де британський учений називав його автором важливих праць з історії та літератури, пісень і традицій України. Він навіть наголошував на конфлікті М. Драгоманова з урядом, унаслідок якого той був змушений покинути рідну країну [38, с. 31]. Автор помертньої замітки виявив чималу обізнаність із біографією та діяльністю небіжчика.

В певному розумінні М. Драгоманов ще 1872 р. усвідомлював і потенційно намічав, навіть коментував можливість радикального повороту свого життєвого сценарію. Це влучно зауважив П. Житецький, який улітку 1872 р. припускав, що друзі можуть уже не побачити М. Драгоманова в Києві [24, с. 128].

1 жовтня 1872 р. добіг кінця дворічний термін відрядження. В листуванні він згадував про можливість розриву офіційного зв'язку з Київським університетом [12, с. 174—175]. Проте історик неодноразово звертався з клопотаннями щодо продовження. Зрештою його прохання задовольнили — повернення відтермінували до 1 січня 1873 р. [19, с. 30].

На такі насиченої та складної мандрівної історії М. Драгоманова вражає діапазон його зацікавлень як українськими, так і європейськими справами. Наприклад, опрацьовуючи огляд української літератури для «*Rivista Europea*» він просив М. Бучинського не тільки надати йому відомості, а й вислати чимало галицьких видань.

Водночас М. Драгоманов швидко реагував на новації. Він, зокрема, не тільки помітив французький переклад німецькомовного роману А. Захера-Мазоха «Дон Жуан із Коломій», уміщений в одному з найстаріших паризьких журналів

«Revue des Deux Mondes» (1872 р.), а й просив з'ясувати всі доступні відомості про цього автора. М. Драгоманов закидав йому «двойний гріх проти реалізму: галицький і німецький», але водночас відзначав, що «в усякому разі цей Сахер-Масох (що за ім'я!) дуже мене займає» [12, с. 171].

Ще категоричніше вчений висловився у згаданому вище огляді на сторінках «Rivista Europea». Він стверджував, що редакцію «Revue des Deux Mondes» увели в оману. На його думку, сюжет згаданого роману є очевидною містифікацією на теми галицької реальності, де неможливо віднайти героїв із таким інтелектуальним і культурним розвоєм [34, с. 104].

1873-й рік став важливим і поворотним у мандрівній історії М. Драгоманова. Зауважимо, що йому знову продовжили термін відрадженьня — тепер до 1 травня. Навіть більше, саме ця дата визначалась як фінальна у закордонній подорожі в його службових документах [16, с. 82, 97]. Утім, за іншими свідченнями, він хотів відкласти своє повернення на час літніх вакацій — до 15 серпня 1873 р. [19, с. 30] (що зрештою і сталося).

В ту пору М. Драгоманов цілковито, іноді до нестями занурювався в літературні й публіцистичні практики. Він опрацьовував кілька праць одночасно. Епістолярна саморефлексія напрочуд добре демонструє його почуття початку 1873 р.: «У голові почало три сюжети битись і три мови. Стратив я сон і почав як дурний ходити і трохи не сам з собою говорити» [12, с. 269—270].

У 1873 р. мандрівна історія М. Драгоманова перетнулась із життєвими траєкторіями інших молодих інтелектуалів, передусім М. Зібера й С. Подолинського. У середовищі громадівців М. Зібера вважали справжнім корифеєм в економічних питаннях [26, с. 15]. Після успішного захисту магістерської дисертації про теорію капіталу Д. Рікардо він (із 1871 р.), як і М. Драгоманов, перебував у закордонному відрадженьні. С. Подолинський студіював медицину у Цюрихському університеті, але водночас занурився в нелегальну роботу місцевої «російської колонії». Отож неформальне цюрихське середовище (за різними оцінками від 100 до 300 осіб) стало своєрідним простором, в якому зіткнулися паростки соціалістичних ідей, анархічних візій і народницьких уподобань підданих або вихідців із Російської імперії. З-поміж них було чимало осіб українського походження, а також дехто з галичан.

На той час М. Драгоманов доволі широко рефлексував щодо багатьох питань недавньої європейської минувшини й сучасності. Його спостереження здебільшого ґрунтувалися на ідеї поступу як універсального мірила цінності. Причому драгоманівський ідеал мав очевидне еволюційне спрямування. Відзначимо, що він негативно реагував на крайнощі революційних практик (як Паризької комуни 1871 р., так і терористичного замаху Д. Каракозова 1866 р. на імператора Олександра II), гостро коментував зародження традиції революційних убивств і насилля (на ґрунті сумнозвісної «нечаєвщини» 1869 р.). Ці практики торували шлях до культу професійних революціонерів та їхньої максималістської, точніше екстремістської етики. В епістолярних дописах М. Драгоманов протиставляв цим крайностям «новий люд», який постав у просторі селянської, земської, судової реформ, хоч визнавав, що їх обмаль, аби «посунути уряд дальше, ніж він сам хоче» [12, с. 259].

Власне, «поступовий ідеал» М. Драгоманова був тим наріжним дороговказом, за яким розміщувалися злободенні питання і проблеми на уявній ціннісній шкалі мислителя. На його думку, *«питання соціально-культурні головніші для чоловіка, — і усі другі, політичні, національні і т. д. тільки тоді і ціну мають, коли ведуть до будування лучшої основи чи домовини для соціально-культурного життя животом і головою»* [12, с. 282].

Очевидно, що літографовану програму соціалістичного журналу «Вперёд!», отриману на початку 1873 р., М. Драгоманов сприйняв із великим скепсисом. На його думку, *«з еміграції і її плодів ніколи багато проку не було. Виключаю Герцена, бо на те він був талант незвичайний, да й той мав успіх тільки 3—4 года, поки був його час...»* [12, с. 259].

Попри сумніви початку 1873 р. мандрівна історія М. Драгоманова здобула ще один орієнтир — Цюрих. Тим паче, що його рефлексії дедалі частіше зверталися до швейцарського прикладу. Він навіть тримався думки, що ретроспективні пошуки взірця, приміром, довкола Переяславського трактату 1654 р., є перестарілими. Натомість зауважував: *«Скоріш усього тут би підійшла мірка швейцарська, а ще скоріш американська»*. Утім, одразу додавав, що справа швидше «спечеться» десь на *«земских собраниях у Росії, ніж у типографіях у Цюриху»* [12, с. 261].

Із «цюріхською молодіжжю» М. Драгоманов увійшов у зносини за посередництва М. Зібера, С. Подолинського й віденських «січовиків». На прохання С. Подолинського він виступив із дописом на роковини Т. Шевченка, надісланим і зачитаним у Цюриху [19, с. 179—180]. Стислий переказ цієї статті надрукувала львівська «Правда».

Прикметними видаються додаткові зауваги М. Драгоманова про студенток із Російської імперії, також подані у цій замітці. Вони відображали його погляди щодо культурної та соціальної емансипації жіноцтва. Автор рішуче обороняв їх від закидів німецької та польської преси, де стверджувалося, що молоді жінки «у Цюриху справді “вольною любов’ю” займаються». Натомість він наголошував, що «головніший гріх русскої громадки у Цюриху: прихильність до соціально-демократичних ідей» [39, с. 475]. Та його пізніші рефлексії на практики тамтешніх студенток, які наслідували брутальні елементи чоловічої поведінки, були вже не такими прихильними.

Публікації М. Драгоманова у «Правді», його комунікація з галичанами окреслили дуже дражливі питання. Передусім негативно сприймалася теза мислителя про «загальноруськість» як вислід космополітичної та поступової спільності на теренах імперії Романових. Адже навіть у редакційній примітці до драгоманівської публікації про роковини Т. Шевченка застерігалася незгода з авторськими поглядами [39, с. 473]. М. Грушевський відзначав, що «український націоналізм Галичан, з котрим Драгоманов завязав таку завзяту боротьбу, кінець кінцем зробив сильний вплив на нього і змусив здати багато з свого общеросийства» [26, с. 12].

Ще однією проблемою було те, що М. Драгоманов здебільшого негативно сприймав австрійську конституцію 1867 р. З одного боку, він визнавав, що вона надає великі можливості для громадської, культурної, наукової, соціальної та навіть політичної роботи. З іншого ж підкреслював, що автономія «коронних зе-

мель» насправді передала галицьких українців під панування поляків, точніше їхньої старої аристократії [40, с. 118]. В одному з листів він у запалі зауважив: «у Вас, у Галичині, так *тільки слова що конституція, а малостю енергії і независимости русини доведени до того, що їм не дають і тих льгот конституційних, які мають усе таки другі народи*» [35, с. 259].

У червні 1873 р. М. Драгоманов через Страсбург збирався дістатися Парижа. Проте з його пізніших дописів можемо встановити, що до цього міста родина так і не доїхала, вірогідно через хворобу дружини. Вчений був змушений обмежитись Ельзасом (Страсбург) і Швейцарією (Цюрих) [23, с. 71]. За його спомином в останньому він провів півтора місяця (липень — серпень) [19, с. 99], хоч часом і повертався у Страсбург [22, с. 132—133].

Цюрихська колонія розчарувала М. Драгоманова, настрої якого, ймовірно, коливалися від неприхованого скепсису до завищених очікувань. Ця неформальна спільнота поділялася на два табори. Прихильники М. Бакуніна дотримувались ідей російського та французького анархізму, хоч і з помітною домішкою бунтарського народництва. Їхні федералістські устремління були йому симпатичні, проте він не сприймав руйницький спосіб досягнення такого ідеалу. Послідовники М. Бакуніна сподівались успішно розбухати величезну селянську масу, котра начебто вже була готова до масових виступів. Натомість інший табір — прибічники П. Лаврова — були досить близькі до ідей німецького соціалізму. М. Драгоманов гадав, що вони подібні до «інтернаціоналістів фракції Маркса» [19, с. 99]. Раціоналізм марксистської теорії був ще однією версією руху історії до «нормативного суспільства», доволі близькою до позитивістських потрактувань. Вона також нав'язувала ідею детермінізму. Однак спосіб досягнення «кращого суспільства» — класова боротьба та її вінець диктатура пролетаріату не міг сподобатися М. Драгоманову. За його споминами, він запропонував спершу домагатися політичної свободи в Російській імперії й лише згодом висувати інші завдання. Цю візію цюрихська колонія не сприйняла. Тож де-факто він опинився поза межами обох таборів і навряд чи міг віднайти своє місце у цьому середовищі. М. Грушевський припускав, що серед українців ліве крило у Цюриху посідав С. Подолинський, котрий, попри свій марксизм, найбільше тяжів до позиції «бунтарства» як своєрідної предтечі майбутніх соціалістів-революціонерів [26, с. 25]. Натомість М. Зібера переважно розглядають майже як «чистого» марксиста.

Цюрихський епізод змушував М. Драгоманова реагувати на соціалістичні ідеї як політичні й ідеологічні новації. Досвід його мандрівної історії спонукав замислитися щодо перспектив політичної еміграції, принаймні стосовно можливостей реалізувати громадські практики поза межами Російської імперії. Однак політичний дрейф молодого інтелектуала до соціалізму не був миттєвим, хоч соціалістичні ідеї в їх поміркованій, еволюційній версії вписувалися в його уявлення про шляхи «поліпшення» людини й суспільства.

Отож, М. Драгоманов їхав із Цюриха до Мюнхена разом із С. Подолинським (той перевозив журнал «Вперёд!») у збудженому стані [19, с. 206]. Власне, про його тодішні почування промовисто свідчив гострий закид В. Навроцькому, ймовірно також написаний дорогою з Цюриха до Мюнхена 26 серпня 1873 р.

Роздратований черговими епістолярними порахунками, М. Драгоманов зауважував: «*підберіть хоть 5—6 сотрудників, заведіть строго опозиційну радикальну газету, — тоді я кину київське професорство — і до Вас у робітники, щоб приложити свою руку до розкидання того гною, що давить наш народ. — Але де вони, ці робітники?»* [35, с. 256—257]. Та реальних можливостей на той час заснувати такий часопис практично не було — ані у Відні, ані у Львові. У цьому він переконався особисто, позаяк його мандрівка завершилася відвідинами цих двох міст.

У столиці імперії Габсбургів М. Драгоманов побував на Всесвітній виставці 1873 р., котра проходила під гаслом «Культура й освіта!». Утім, попри таку публічну настанову, в угорському відділі йому так і не показали слов'янських шкільних книжок, а лише дали «один номер урядової шкільної газети з руським виділом» [19, с. 187]. У Львові він познайомився з галицькими діячами, літераторами, вченими, зокрема з письменником-романтиком О.-Ю. Федьковичем. Водночас брав участь у попередніх перемовинах щодо програми майбутньої інституції — Товариства імені Шевченка. Її планували заснувати як усеукраїнську організацію — галичан та наддніпрянців — і створили у Львові наприкінці 1873 р.

До Російської імперії М. Драгоманов повернувся лише на початку нового навчального року. Саме тоді повною мірою добігла кінця його мандрівка. В київському листі від 28 вересня 1873 р., адресованому О. Пипіну, він підбив підсумки цієї подорожі. Гадав, що її вразливе місце — розмаїття предметів, які опинились у фокусі його уваги. До того ж хвороби дружини розділили поїздку на дві виразні половини, тому друга частина була часом, коли родинні проблеми сильно дошкуляли вченому. Однак він уважав, що заклав фундамент для майбутніх праць. Сподівався згодом відвідати Францію, аби зібрати матеріали з федералізму й централізму, а також Британію, щоб вивчити питання історії релігій у світлі космополітизму [23, с. 71].

* * *

Убрана у шати академічного відрядження мандрівна історія М. Драгоманова вирізнялася цілою низкою самобутніх рис. Вона сполучила різноманітні складові, як-от подорожні враження й розмаїту адаптацію до проживання в інокультурних середовищах, «відкриття» європейського «іншого» та усвідомлення «свого», особливо на полі галицької політики, літератури, культури. Певна річ, подорож поєднала академічні практики і громадсько-культурну діяльність, родинні травми та складні психологічні колізії на чужині, різноманітні плани й болючу невизначеність щодо ближчої прийдешності.

Три роки європейського буття М. Драгоманова стали періодом випробування сил і пошуку прийнятної культурної, громадсько-політичної авансцени. Відтоді він сприймав дійсність не з висоти дніпровських круч, а розмаїтого національно-державного та політичного ландшафту Європи. Проте його мандрівка була часом не тільки відкриття, а й усвідомлення різючих контрастів підавстрійського та підросійського українства.

Зазнала змін і драгоманівська концепція поступу, позаяк космополітизм дедалі сильніше ототожнювався з європеїзмом, поступовість — з еволюціонізмом, а нігілізм

тлумачився як заперечення станових, культурних і національних стереотипів. Водночас «відкриття» Галичини спонукало М. Драгоманова до перегляду власних орієнтирів і настанов, зокрема співвідношення космополітичного й національного ідеалів.

Найдраматичніша проблема як М. Драгоманова, так і тогочасного українського проекту полягала в тому, що старі культурницькі й незавершені просвітницькі завдання в межах строкатої імперії Романових швидкоплинно сполучилися з європейськими політичними устремліннями та ідеологічними новаціями. Таке поєднання генерувало нові виклики й загостило недавні суперечності. З цієї перспективи мандрівна історія демонструвала очевидну претензію молодого інтелектуала на прийдешню роль ревізійера в українському русі.

Недаремно М. Драгоманов під час мандрівки та після повернення з Європи постійно зважував можливості еміграційного повороту свого життєвого сценарію. На його уявних терезах Швейцарія вже не була абстрактним книжним прикладом, а співвідносилася з конкретними образами і враженнями недавнього цюрихського життя.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Hobsbawm, E.J. The Age of Empire, 1875—1914. New York: Vintage books, 1989. 404 p.
2. Pritsak, O., Reshetar, J. The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building. *Slavic Review*. 1963. 22 (2): 224-255. DOI: <https://doi.org/10.2307/3000673>
3. Zayarnyuk, A., Sereda, O. The Intellectual Foundations of Modern Ukraine. London; New York: Routledge, 2023. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429445705-1>
4. Bilenky, S. Laboratory of Modernity. Ukraine between Empire and Nation, 1772—1914. London; Chicago; Edmonton; Toronto, 2023. 596 p.
5. Dragomanov, M. O sostoyanii zhenshchiny v pervii vek Rimskoi imperii. Kiev, 1864 [in Russian].
[Драгоманов М. О состоянии женщины в первый век Римской империи. Киев: В университ. тип., 1864. 33 с.]
6. Dragomanov, M.P. Vopros ob istoricheskom znachenii Rimskoi imperii i Tatsit. Kiev, 1869. Ch. 1 [in Russian].
[Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. Киев: В университетской тип., 1869. Ч. 1. 415 с.]
7. Iggers, G. The Idea of Progress in Recent Philosophies of History. *The Journal of Modern History*. 1958. 30 (3): 215-226. DOI: <https://doi.org/10.1086/238228>
8. Iggers, G. The Idea of Progress: A Critical Reassessment. *The American Historical Review*. 1965. 71 (1): 1-17. DOI: <https://doi.org/10.2307/1863033>
9. Dragomanov, M. Imperator Tiberii (rassuzhdenie pro venia legendi). Kiev, 1864 [in Russian].
[Драгоманов М. Император Тиберий (рассуждение pro venia legendi). Киев: В университ. тип., 1864. 112 с.]
10. Rotenstreich, N. The Idea of Historical Progress and Its Assumptions. *History and Theory*. 1971. 10 (2): 197-221. DOI: <https://doi.org/10.2307/2504292>
11. Kruhlyashov, A.M. Drama intelektuala: Politychni idei Mykhaila Drahomanova. Chervnivtsi, 2001 [in Ukrainian].
[Круглашов А.М. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці, 2001. 488 с.]
12. Pavlyk, M. (Comp.). Perepyska Mykhaila Drahomanova z Melitonom Buchynskym 1871—1877. Lviv, 1910 [in Ukrainian].

- [Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871—1877. Зладив М. Павлик. Львів: НТШ, 1910. 353 с.].
13. Dragomanov, M.P. Vostochnaya politika Germanii i obrusenie. *Dragomanov M.P. Politicheskie sochineniya*. Moscow, 1908. T. 1. 1-216 [in Russian].
[Драгоманов М.П. Восточная политика Германии и обрусение. *Драгоманов М.П. Политические сочинения*. Под ред. И.М. Гревса, Б.А. Кистяковского. Т. 1. Москва, 1908. С. 1—216].
 14. Ukrainets [Drahomanov, M.]. Antrakt z istorii ukrainofilstva (1863—1872). *Pravda*. 1876. 12: 471-479; 13/14: 523-529; 15: 575-581; 16: 624-633 [in Ukrainian].
[Українець [Драгоманов, М.]. Антракт з історії українофільства (1863—1872). *Правда*. 1876. № 12. С. 471—479; № 13/14. С. 523—529; № 15. С. 575—581; № 16. С. 624—633].
 15. Ushkalov, L. Charivnist enerhii: Mykhailo Drahomanov. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: Дух і літера, 2019. 600 с.].
 16. Bolotova, H., Butych, I., Hrabova, N., Kupchynskiy, O., Pelts, D., Soroka, H. (Comps.). Mykhailo Drahomanov: Dokumenty i materialy: 1841—1994. Lviv: NTSh u Lvovi, 2001 [in Ukrainian].
[Михайло Драгоманов: Документи і матеріали: 1841—1994. Упоряд. Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський, Д. Пельц, Г. Сорока. Львів: НТШ у Львові, 2001. 731 с.].
 17. Protokoly zasedanii Soveta [universiteta Sv. Vladimira]. *Universitetskie izvestiya*. 1871. 6: 1-30 [in Russian].
[Протоколи засідань Совета [університета Св. Владимира]. *Университетские известия*. 1871. № 6. С. 1—30].
 18. Dobrovolskyi, L. Do pervisnoi ideolohii M. Drahomanova (Lyst do M.M. Shulzhenka). *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddil VUAN*. 1926. (7/8): 385-399 [in Ukrainian, in Russian].
[Добровольський Л. До первісної ідеології М. Драгоманова (Лист до М.М. Шульженка). *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. Кн. 7/8. 1926. С. 385—399].
 19. Hrytsenko, I.S., Korotkiy, V.A., Tomenko, M.V. (Comps.). Mykhailo Drahomanov: avtozhyttyepys. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Михайло Драгоманов: автожиттєпис. Укл. І.С. Гриценко, В.А. Короткий, М.В. Тomenko. Київ: Либідь, 2009. 444 с.].
 20. Kistiakivskiy, M. Drahomanov u Florentsii. *Za sto lit*. 1928. 2: 176-188 [in Ukrainian, in Russian].
[Кістяківський М. Драгоманов у Флоренції. *За сто літ*. Кн. 2. Київ, 1928. С. 176—188].
 21. Hrytsak, Ya. Prorok u svoii Vitchyzni: Franko ta yoho spilnota (1856—1886). Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
[Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні: Франко та його спільнота (1856—1886). Київ: Критика, 2006. 632 с.].
 22. Studynskiy, K. Perepyska M. Drahomanova z V. Navrotskyim (Z pochatkiv sotsiialistychnoho rukhu v Halychyni). *Za sto lit*. 1927. 1: 83-153 [in Ukrainian].
[Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким (З початків соціалістичного руху в Галичині). *За сто літ*. Кн. 1. Київ, 1927. С. 83—153].
 23. Doroshkevych, O. Lysty M.P. Drahomanova do O.M. Rypina. *Za sto lit*. 1928. 3: 66-96 [in Ukrainian, in Russian].
[Дорошкевич О. Листи М.П. Драгоманова до О.М. Рипіна. *За сто літ*. Кн. 3. Київ, 1928. С. 66—96].
 24. Arkhiv Mykhaila Drahomanova. Warszawa, 1937. T. 1: Lystuvannia Kyivskoi Staroi hromady z M. Drahomanovym (1870—1895 rr.) [in Ukrainian, in Russian].

- [Архів Михайла Драгоманова. Т. 1: Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870—1895 рр.). Варшава: Друкарня НТШ у Львові, 1937. 442 с.].
25. Doroshenko, V.V. Zhizn i deyatelnost Mikhaïla Dragomanova. *Novyi zhurnal*. 1963. 71: 197-216 [in Russian].
[Дорошенко В.В. Жизнь и деятельность Михаила Драгоманова. *Новый журнал*. Вып. 71. Нью-Йорк, 1963. С. 197—216].
26. Hrushevskiy, M. (Comp.). Z pochyniv ukrainskoho sotsiialistychnoho rukhu: Mykh. Drahomanov i zhenevskiy sotsiialistychnyi hurtok. Wien, 1922 [in Ukrainian].
[З починів українського соціалістичного руху: Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток. Зладив М. Грушевський. Wien, 1922. 212 с.].
27. Lemke, M.K. (Ed.). M.M. Stasyulevich i yego sovremenniki v ikh perepiske. T. 5. St.-Petersburg, 1913. 187-221 [in Russian].
[М.М. Стасюлевич и его современники в их переписке. Под ред. М.К. Лемке. Т. 5. Санкт-Петербург, 1913. С. 187—221].
28. Dragomanov, M. Palatinskii kholm v Rime po noveishim raskopkam (1847—1872). *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*. 1873. 169 (10): 221-259 [in Russian].
[Драгоманов М. Палатинский холм в Риме по новейшим раскопкам (1847—1872). *Журнал Министерства народного просвещения*. 1873. Ч. 169, № 10. С. 221—259].
29. Dragomanov, M. Novo-keltskoe i provansalskoe dvizhenie vo Frantsii. *Vestnik Yevropy*. 1875. 8: 688-740; 9: 153-203 [in Russian].
[Драгоманов М. Ново-кельтское и провансальское движение во Франции. *Вестник Европы*. 1875. Кн. 8. С. 688—740; Кн. 9. С. 153—203].
30. Pritsak, O. Lypynskyj's Place in Ukrainian Intellectual History. *Harvard Ukrainian Studies*. 1985. 9 (3/4): 245-262.
31. Mervaud, M. Herzen et Proudhon. *Cahiers du Monde russe et soviétique*. 1971. 12 (1/2): 110-188 [in French]. DOI: <https://doi.org/10.3406/cmr.1971.1837>
32. Tokvil, A. de. Davnii poriadok i Revoliutsiia. Kyiv, 2000 [in Ukrainian].
[Токвіль А. де. Давній порядок і Революція. Пер. Г. Філіпчук. Київ: Юніверс, 2000. 224 с.].
33. Rudnytsky, I. Essays in Modern Ukrainian History. Ed. P. Rudnytsky. Edmonton: University of Alberta, CIUS, 1987. 497 p.
34. Ukraino [Drahomanov, M.]. Il movimento letterario Ruteno in Russian e Galizia 1798—1872. [La] Rivista Europea (anni IV, vol. 1 e 2. Firenze. 1873) (Pravda, rik VI, 1873, chch. 7-11). *Tvory Volodymyra Navrotskoho*. Vol. 1. Lviv, 1884. 78-111 [in Ukrainian].
[Ukraino [Драгоманов М.]. Il movimento letterario Ruteno in Russian e Galizia 1798—1872. [La] Rivista Europea (anni IV, vol. 1 e 2. Firenze. 1873) («Правда», рік VI, 1873, чч. 7—11). Пер. В. Навроцький. *Твори Володимира Навроцького*. Т. 1. Львів: 3 друкарні Товариства імені Шевченка, 1884. С. 78—111].
35. Vozniak, M. Z lystuvannia M. Drahomanova z V. Navrotskym. *Literaturno-naukovyj vistnyk*. 1923. 79 (3): 249-259 [in Ukrainian].
[Возняк М. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким. *Літературно-науковий вістник*. Т. 79. Кн. 3. Львів, 1923. С. 249—259].
36. Dragomanoff, M. Il Congresso archeologico a Kiev nell'agosto 1874. *La Rivista Europea*. 1874. 1 (1): 412-416 [in Italian].
37. Dragomanof, M. The Kiev section of Russian geographical society and the last minstrel of the Ukraine. *Atheneum*. 1873. (2405): 695-696.
38. W.R.M. [Morfill, W.R.]. Prof. Dragomanov. Obituary. *The Academy: A weekly review of Literature, Science and Art*. 1895. 48 (1210): 31.
39. M. [Drahomanov, M.]. Z Tsiurykha. (Sviatkovanie rokovyn Shevchenka v "russkomu obshchestvu". Rossiiski studentky). *Pravda*. 1873. 13: 473-476 [in Ukrainian].

- [М. [Драгоманов М.]. З Цюриха. (Святоковане роковин Шевченка в «русском обществе». Російські студентки). *Правда*. 1873. Ч. 13. С. 473—476].
40. Т-ов, М. [Dragomanov, M.]. Russkie v Galitsii: Literaturnye i politicheskie zametki. *Vestnik Evropy*. 1873. 1: 115-152; 2: 769-798 [in Russian].
- [Т-ов М. [Драгоманов М.]. Русские в Галиции: Литературные и политические заметки. *Вестник Европы*. 1873. Кн. 1. С. 115—152; Кн. 2. С. 769—798].

Надійшла / Received 02.06.2025

Anastasiia SHEVCHENKO

Doctor of Philosophy (Ph. D.), Senior Research Fellow, Swiss National Science Foundation, University of Lausanne (Lausanne, Switzerland)

anastasiia.shevchenko@unil.ch

<https://orcid.org/0000-0001-9227-3978>

Oleksii YAS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Leading Research Fellow, Department of Ukrainian Historiography, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

alexias@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

PROGRESS AS A WORLDVIEW MAXIM: THE EUROPEAN JOURNEY OF 1870—1873 IN THE INTELLECTUAL BIOGRAPHY OF M. DRAHOMANOV

The aim is to highlight and analyse the scholarly, political, cultural, and social influences, circumstances, and course of M. Drahomanov's travels in light of his formation as an intellectual. **The research methodology** is based on a combination of analytical, comparative, and typological strategies with a representation of M. Drahomanov as a historian, public figure, and political thinker. The study is constructed as both a combination and a nuanced interweaving of several angles and dimensions of M. Drahomanov's intellectual biography. The main conflicts of his journey in 1870—1873 are explored. The concept of progress in M. Drahomanov's thought and his vision of reforming / modernising the Russian Empire are analysed. His interest in local self-governance and provincial literatures in France, Germany, Italy, and Austria-Hungary is examined. It is shown that M. Drahomanov's concept of progress emerged in the spirit of cultural patterns of positivism, particularly the ideas of late-Enlightenment rationalism, cosmopolitanism, and humanism. **Scholarly novelty.** It is established that M. Drahomanov's vision of reforming the Russian Empire was based on his concept of progress as a social, cultural, and political evolution. This vision entailed political liberalisation, state decentralisation, the organisation of local self-government, fair judiciary, and public education based on the best European models. **Conclusions.** M. Drahomanov's journey led to important worldview and intellectual shifts, as well as an awareness of a potential turn in his life path — political emigration from the Russian Empire. It is noted that M. Drahomanov's political conceptualisation accumulated various visions, including those of A. Herzen, P.-J. Proudhon, A. de Tocqueville, É. de Laboulaye, and others. It is argued that M. Drahomanov's European reflections contributed significantly to the formation of his ideal of state structure, best embodied by the model of Swiss federalism, and to a lesser extent by the constitutional systems of the British Empire and the USA.

Keywords: *M. Drahomanov, intellectual biography, positivism, cosmopolitanism, humanism, concepts of social progress, modernisation, centralism, decentralism, federalism, literary autonomism, Ukrainianness, Old (Stara) Hromada, Europe, Switzerland, Zurich.*